

концепції містяться в документах часів гетьманування Івана Виговського, коли козацька еліта постала перед проблемою, як концептуально довести свою окремішність від Речі Посполитої. Втім, більш-менш окреслених рис концепція «України як улюбленої отчизни» набуває в період гетьманування Івана Брюховецького як «антимосковська ідеологічна зброя».

Малодослідженою сторінкою залишаються й спроби відновлення Гадяцької угоди за правління гетьманів Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка. Частково цю прогалину вирішив заповнити київський дослідник Тарас Чухліб статтею «Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичній діяльності П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.)» (до речі, назва статті у тексті й у змісті чомусь не співпадають). Зрештою, саме різні підходи до Гадяцького трактату (українці вважали його чинним, а поляки – навпаки) та затягування Варшавою з вигідною для Петра Дорошенка угодою змусили останнього «узаконити стосунки з Османською імперією». Тому цілком можна погодитись із автором, що більше ніж два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту, яка знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин із Військом Запорозьким, що було вже неможливо з багатьох причин.

Четвертий – останній – блок українського збірника праць, присвяченого Гадяцькій унії 1658 р. складають дослідження, присвячені відображенню цієї події в інтелектуальних традиціях пізніших часів. З двома із трьох вміщених тут статей ми вже зустрічалися в межах польського видання. Мова йде про розвідки о. Юрія Мицика щодо висвітлення Гадяцького договору українськими літописцями другої половини XVII – XVIII ст. і Конрада Бобятинського щодо польської історіографії цієї проблеми. У той же час не можна не звернути увагу на статтю Сергія Плохія «Гадяч 1658: творення міту», контекстуальний наратив якого став фактично антиподом «переяславської легенди». На думку автора, існує кілька причин як наукового, так і політичного характеру, що пояснюють стійкість позитивного іміджу Гадяцької угоди в сучасній українській історіографії, втім метою дослідження стало з'ясування витоків українського міфу про Гадяч та які функції він виконував в історичному мисленні козацьких еліт і як трансформувався в уяві українських інтелектуалів початку XIX ст. Адже, міфи, подібні до гадяцького, були вкрай потрібні для успішної реалізації українського національного проекту. І хоча переяславський міф мав державну підтримку, а гадяцький «перебував на узбіччі ранньомодерних історичних писань і не був повністю артикульований аж до початку XIX ст.», зрештою, саме він легітимізував ідею української автономії та незалежності, тому що в його основі побачили ідею першої альтернативи російському правлінню.

Отже, не важко помітити, що обидва видання, крім предметної взаємопов'язаності, істотно взаємодоповнюють один одного, розширюючи матрицю гадяцького дискурсу, переосмислення якого на сучасному етапі дозволяє глибше усвідомити важливість і дійсну сутність цієї події як для становлення ранньомодерної нації українців, так і для напрямів міжспільнотного діалогу в умовах сьогодення. Доволі віртуальна історія Гадяцької унії все ж таки була досить драматичною і суто зовнішня видимість її солідної дослідженості ховає під собою ще чимало білих плям, які чекають на свого незаангажованого відкривача. Можливо саме тоді зникнуть політичні та наукові суперечки, а взаєморозуміння даватиме нам ґрунт для того, як сказано в ратифікованому сеймом тексті Гадяцької угоди, «...щоб зростала обопільна любов».

Костянтин Івангородський

Білоруська історична тематика модерного періоду (на матеріалах часопису “Критика” за 2008 р.)*

Неодмінною ознакою інтелектуального розвитку сучасності є наявність розмаїтої тематики, культури дискусії, наукової критики й, звісно ж, діалогу. Не всі дослідники-інтелектуали усвідомлюють це повною мірою. І хоча часопис рецензій, есеїв й оглядів “Критика” – не єдине в Україні видання, що постулює високий рівень аналітики проблем минувшини, – у жанрі популярної літератури воно є більш відомим. Аби не обтяжувати читача величезним бібліографічним аналізом, зосередимося на числах видання, випущених у 2008 р., і візьмемо лише узгоджені та полемічні сюжети з білоруської історичної тематики. Тим самим досягнемо основної мети – з'ясувати в полі критичної літератури конвенційні та “проблемні” зони пам'яті в білоруській, подеколи українській, історії.

Сторінки 14 і 15 першого випуску “Критики” за 2008 р. відкривають нам здобутки новітньої білоруської історіографії. Сергій Багро, аналізуючи книгу “Беларусь: ни Европа, ни Россия. Мнения белорусских элит” (Варшава, 2006), виділяє у ній принаймні кілька проблем, які історично маркують

і політично мобілізують білоруську спільноту на сучасному етапі. Це: 1) апеляція до історичних національних міфів (як-от, про білоруськість Великого Князівства Литовського); 2) прорадянські й антирадянські індикатори ідентичності; 3) європейська інтеграція і чинники, які її стримують. Із висловлювань деяких відомих білорусів стає зрозумілим, що своє майбутнє вони пов'язують з інтеграцією до Європи. “Шкода тільки, – зазначає С. Багро, – що для більшості цей шлях пов'язаний з “європейським вибором” Росії і поки що пролягає лише в теоретичній площині” [ч. 1–2, с. 14]. В іншому білоруському виданні – 12-му номері “ARCHE-Пачатак” за 2007 р. – ідеться про сучасний політичний стан у Росії, Венесуелі, почасти в Білорусі. Звісно ж, до порівнянь цих країн дослідників спонукають авторитарні політичні режими, встановлені в них. З-поміж інших тем політичного, гуманістичного й літературно-критичного спрямування привертають увагу статті Аляксея Бацюкова (“Найновіше литвинство як проект корекції сучасності”) й Алеся Белого (“Довга смерть слов'янської Литви”), в яких автори аналізують найновіше формування національного дискурсу білоруської історії [ч. 1–2, с. 15].

У цьому ж числі Володимир Поліщук рецензує монографію білоруського історика Аляксандра Надсана “Княгиня Радзівіл і справа адраджэньня Уніі ў Беларусі”. Магдалена Радзівіл (1861–1945), у дівочтві Завіша, стала княгинею у другому шлюбі, за фактом одруження із князем Миколою Радзівілом. У Надсановій книжці ця жінка постає як національний діяч Білорусі. Принаймні другу половину свого життя вона присвятила любові до своєї країни у дусі чикаленкового “не тільки до глибини серця, а й до глибини своєї кишені”. На початку ХХ ст. княгиня Радзівіл підтримувала віленський, мінський й петербурзький білоруські осередки, фінансувала газету “Белорусы”, заснування білоруських бібліотек і студентських організацій. З розпадом імперії вона взяла активну участь у білорусизації суспільного життя свого краю і не без допомоги Андрія Шептицького прийшла до думки відродити для білорусів греко-католицьку Унію як “народну віру”. З цією метою княгиня через непевних, як з'ясувалося згодом, священників адресувала до Риму дорогі коштовності, розголос про які тривав ще не одне десятиріччя [ч. 1–2, с. 38].

Знову виринає білоруська тематика у третьому числі. Традиційно рецензований часопис “ARCHE-Пачатак” (номери 1–2 і 3 за 2008 р.) постає в аналізі Віталія Пономарьова. Серед багатьох актуальних питань життя білорусів (бізнес, влада, свобода слова, корумпована освіта, продаж наукових ступенів) журнал надрукував білоруський переклад історичної монографії польського дослідника Вітольда Бярнацького “Повстання Хмельницького. Воєнні дії у Литві у 1648–1649 рр.”. Пономарьов піддає сумніву жадання паритетного наукового діалогу з боку Бярнацького, як представника польської думки, з українськими дослідниками, – бо він, можливо, й справедливо нарікаючи на байдужість останніх стосовно вивчення доробку польської науки, сам скористався лише деякими їхніми працями [ч. 3, с. 14]. Ще один блок білоруської історичної тематики репрезентують статті № 3(66) “ARCHE” про генезу білоруської національної ідентичності, про свято 25 березня 1918 р. (проголошення Білоруської Народної Республіки) й особливості його відзначення в міжвоєнний період, про постколоніальний підхід до вивчення історії країн Балтії і Центрально-Східної Європи в цілому. Більше половини цього номеру виділено на перекладну працю Майкла Урбана “Алгебра советської влади. Циркуляція еліт у Білоруській Советській Соціалістичній Республіці (1966–1986)”.

Травневий випуск “Критики” збагатився на білоруську історичну тематику розлогою статтею гродненсько-вільнюського дослідника Алеся Смалянчука, в якій проаналізовано декілька поколінь підручників пострадянської Білорусі на предмет висвітлення історії Другої світової війни. Дослідник приходить до думки, що сповнені парадоксів ще радянські підручники (де учень довідувався, що напад Німеччини на Польщу спонукав СРСР у вересні 1939 р. взяти під захист західних білорусів, але визволяти західнобілоруські землі довелось не від німецьких військ, а від “польських поміщиків і капіталістів”; або міг прочитати тільки про перемоги Червоної армії влітку 1941 р., тоді як наприкінці теми йому несподівано повідомляли, що “ворог захопив значну частину території нашої Батьківщини”), трагедію Білорусі перетворювали на “подвиг советського народу” та перемогу Комуністичної партії у “Великій Вітчизняній війні”, що автоматично виключало цю країну з контексту Другої світової війни. Перше покоління підручників незалежної Білорусі дещо змінило концепцію викладання історії війни. Школярам пояснювали, що СРСР сприяв розв'язанню світового

конфлікту, проте окупацію Західної Білорусі радянськими військами трактовано як схвальну акцію. Героїзм 1941 р. майже повторено із радянських підручників; хоча й визнано, що поразка Червоної армії була наслідком безвідповідальної політики Верховного командування. З'явилися теми колаборації, окупаційного режиму (зокрема, культурно-освітнього життя білорусів), нищення євреїв (чого годі було шукати в радянському шкільному наративі), критичного ставлення не тільки до антикомуністичних армій (польської Крайової та Української повстанської), а й подекуди – грабіжницького за своїм характером партизанського руху. З приходом на президентську посаду Лукашенка ці підручники були майже повсюдно зліквідовані. Їх заступила замовлена (чергова) прорадянська нарація. Бліда критика Пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. і німецько-радянського договору від 28 вересня 1939 р. зовсім тьмяніє на тлі розділів, у яких білоруський національний рух часів війни (організація “Погоня” та ін.) повністю дискредитований. Більше того, білоруси, на відміну “комсомольцям”, “партизанам” і “советським людям”, стали складовою образу ворога. Як зазначає Смалянчук, “такої очевидної спроби “прив’язати” білоруський національний рух до окупаційного режиму не знали навіть советські часи” [ч. 5, с. 16]. Псевдо-новації 2006 р., пов’язані переважно з упровадженням в систему освіти Білорусі російськомовних підручників, лише консервують ці “здобутки”. На висвітлення війни виділено спеціальний розділ – “Білорусь у роки Другої світової та Великої вітчизняної війни”. Уладзімір Сідарцов, який ще в 1993 р. критикував СРСР за сприяння у розв’язанні війни, тепер її вирішальним поштовхом називає Мюнхенську угоду 1938 р., яка нібито не дала змоги СРСР створити систему колективної безпеки в Європі. Це змусило його керівництво піти на пакт Рібентроппа-Молотова, аби “виграти час”, а сам “порятунок” у вересні 1939 р. західних білорусів “від німецьких загарбників” показано так, ніби Польщі вже не існувало. Оминаючи в цілому цікавий аналіз такого “сучасного” навчального видання Смалянчуком, варто процитувати висновок дослідника, згідно з яким у цьому підручнику “власну націю ототожнено з советськими людьми, а образ ворога об’єднує німецьких окупантів, польських партизанів і білоруських колаборантів” [ч. 5, с. 17]. Очевидно вигідним для політичного режиму нинішньої Білорусі, яку журналісти вже кілька років називають “комуністичним заповідником”, було введення з 2004 р. курсу “Велика вітчизняна війна советського народу (у контексті Другої світової війни)”, що викладається факультативно в 11-му класі середньої школи, а також – у вищих навчальних закладах. До образу ворога тут додано північних і західних сусідів – литовців як колаборантів, поляків як ворогів советської влади. З усіх зазначених фактів та інших спостережень А. Смалянчук робить висновок: “Війна для Білорусі триває! На жаль, шкільний підручник історії відіграє в цьому не останню роль” [ч. 5, с. 17].

Імовірно, проти такої політичної культури (і не тільки) постав рух білоруської опозиції, про виступи якої промовляє цікавий збірник статей і спогадів “Застаємся! Сакавік 2006”, анотацію якого розмістив у травневому числі “Критики” В. Пономарьов. Хроніка, розповіді очевидців й аналітичні есеї науковців переконливо спрямовані у майбутнє: “диктатури руйнуються”, а “біло-червоно-білий прапор уже сприймається як символ нової Білорусі” [ч. 5, с. 17].

Помітним явищем у сучасній білоруській історіографії стала також монографія Генадзя Сагановіча, в якій історіографічний процес у Білорусі простежено від зародження концепції “західнорусизму” (Михайло Кояловіч, 1864 р.), через спроби створити національну альтернативу білоруської історії (Вацлав Ластовський, Всеволод Ігнатовський, Митрофан Довнар-Запольський, деякі сучасні науковці), до нинішньої ревізії “західного русинства”, що лобіюється оточенням Лукашенка, відповідними відомствами і вченими, позбавляє Білорусь власної історії та фактично самотійності на користь Росії. В. Поліщук яскравим свідченням “повернення західнорусизму” вважає й те, що білоруському історика свою “викривальну” монографію довелося друкувати в Польщі [ч. 5, с. 15].

Стаття Едварда Кінана у спареному 7–8-му числі “Критики” під назвою “Чому неможливо збагнути російську історію, не збагнувши історії руської” змушує замислитися над роллю білоруських й українських інтелектуалів у створенні російського наративу і зародженні російської історіографії. Не спрощуючи ранньомодерний період історії (1475–1725 рр.) до творення дистильованих

*Огляд виконаний в межах договірної теми “Білоруська й українська історіографії та формування історичної свідомості білорусів і українців у 1918–1945 рр.” “ДФФД–БРФФД–2009” Ф29.5/10, держбюджетної теми “Історична наука України, Польщі, Білорусі в контексті модерного націотворення: компаративний аналіз” (номер держреєстрації 0109U002865).

національних спільнот, й розглядаючи перших і других у контексті розвитку та поширення книжної науки великого ареалу – Дніпров'я (від Вітебська до Феодосії), Кінан пропонує аналогію з сучасними радіостанціями. На його думку, за вказаний хронологічний проміжок “руська “вежа передач” пересунулася з Вільна, столиці Вітовтого Великого князівства Литовського зі значним білоруським елементом до головних міст на українській території, аж доки її не перекрыли сигнали з Москви, Варшави чи Санки-Петербурга” [ч. 7,8, с. 23].

Білоруську проблематику знову репрезентують нові номери журналу “ARCHE-Пачатак” (№ 4(67) і 5(68) за 2008 р.). Перший із них присвячений перспективам інтеграції Білорусі в європейські структури, а також підтримці таких ініціатив із боку України, Польщі, країн Балтії, а другий – історії Білорусі часів Другої світової війни. Актуальність другого збірника статей важко переоцінити, адже, окрім порівнянь гітлерівського режиму й авторитарної Білорусі на сучасному етапі, які резюмує з декількох розвідок В. Пономарьов, тут порушено кілька історичних проблем: розглянуто міф про “Велику Вітчизняну війну”, боротьбу радянських партизан Білорусі з Армією Крайовою й антисемітські настрої в їхньому середовищі, “перемогу за ціною поразки”, що дісталася СРСР і Білорусі [ч. 7,8, с. 4,5].

Геополітичну спрямованість 4-го (67-го) числа “ARCHE” продовжують матеріали конференції “Геопалітичнае месца Беларусі ў Эўропе і сьвеце”, що відбулася у листопаді 2006 р., і видана під редакцією Валера Булгакава. Як відзначає Вадим Арістов, “серед основних мотивів збірки – наголошування відмінності від “російської” моделі та більшої органічності Білорусі в європейській цивілізації, заклик до “європейського” діалогу: з приводу національної ідентичности, політичного курсу тощо” [ч. 7,8, с. 16].

У 9-му числі економічну стратегію Лукашенка аналізує Аляксандар Чубрик [ч. 9, с. 12–14.], а Віталій Пономарьов анотує черговий номер 6-го (69-го) числа “ARCHE”. Останній знову містить чимало ремінісценцій на тему, “хто такі білоруси і куди їм іти?”, а також незвичні у материковому історичному наративі розвідки щодо питань білоруського націоналізму, руху Опору, життя євреїв Вітебщини у міжвоєнний період [ч. 9, с. 13].

У 2006 р. Інститут білорусистики у Вільнюсі зібрав і видав в одному томі “Мадэрная гісторыя Беларусі” праці білоруського історика з Білостока Юрія Туронака. Серед них: “Нарис розвитку шкільництва на Білосточчині (1773–1939)”, “Білоруська книга у міжвоєнній Польщі 1921–1939”, “Білоруська книга під німецьким контролем (1939–1944)”, “Небажана республіка”, “Білорусь під німецькою окупацією”, вперше видана 1989 р. та ін. Анотуючи цей том, В. Пономарьов бачить, як Туронак приходить до висновку: “советський геноцид білорусів “за кількістю жертв значно перевищував гітлерівський”, – і розкриває советську методику приписування нацистам жертв чекістського та партизанського терору проти цивільного населення” [ч. 10,11, с. 12.].

Праця чеського дослідника Мірослава Гроха “У національних інтересах. Вимоги й мети європейських національних рухів XIX століття в порівняльній перспективі”, видана білоруською мовою в часописі “ARCHE” 2007 р. (№ 6, 7–8, 10), стала предметом подальших дослідницьких роздумів В. Пономарьова щодо українського й білоруського досвідів “запізнілого націотворення”. Серед спостережень дослідника виділяється його незгода з Грохом в ігноруванні того факту, що “загроза асиміляції виявилася ще й потужним чинником формування національних рухів” [ч. 10,11, с. 23]. Тобто білоруська та українська нація почасти формувалися не стільки за якимись внутрішніми законами розвитку, скільки як противага асиміляційним процесам.

“Іншу традицію” – “республіканську, бунтівливу, антидеспотичну, засновану на прагненнях гордовитого людського духу”, що живиться європейськими політичними практиками, здобутками західної правової культури та досвідом громадянського суспільства, – пропонує в ювілейному спареному “ARCHE” (№ 7–8 (70–71) 2008 р.) головний редактор В. Булгакав. Серед багатьох робіт 1084-сторінкового збірника, які аналізує відомий вже нам В. Пономарьов, особливу увагу привертають: статті Віталія Гарматного (досліджено причини, обставини і наслідки перемоги литовсько-руського війська під командуванням князя Костянтина Острозького-старшого над московською армією в Оршанській битві 8 вересня 1514 р.), Ларі Вулфа і Симона Лукошка (розглянуто аспекти історії унійної церкви), Теодора Р. Вікса (викладено специфічну політику російщення білоруських і литовських земель у 1863–1914 рр.), Рафала Унука (з’ясовано

виникнення та діяльність білоруського антикомуністичного руху Опору під час Другої світової війни, його співпрацю з українськими повстанцями, вояками Армії Крайової та литовськими “лісовими братами”); книги Конрада Бабятинського (“Від Смоленська до Вільна”, про війну Речі Посполитої з Московським царством у 1654–1655 рр.), Андрея Катлярчука (про історію Кейданської унії 1655 р. – створення федерації Великого князівства Литовського та Швеції) [ч. 12, с. 13]. Наступні числа “ARCHE-Пачатак” (№ 9 і 10 за 2008 р.) просякнуті аналізом ставлення сучасного білоруського політичного режиму до агресії Росії проти Грузії. А професор Ягелонського університету Анджей Новак самовпевнену, недалекоглядну й небезкорисливу поставу нинішніх західноєвропейських “друзів Росії” окреслює словами Леніна: “Захід готовий продати нам мотузку, на якій ми його повісимо” [ч. 12, с. 14].

Отже, білоруська історична тематика модерного періоду є предметом систематичної зацікавленості сучасної “Критики”. Проведений нами аналіз виданих у 2008 р. чисел дозволяє вести мову про декілька площин інтересу до білоруської історії серед українських вчених-інтелектуалів. Зокрема про:

- 1) вивчення білоруського національного руху у суспільно-політичному та інтелектуальному контекстах;
- 2) дослідження взаємозв’язку білоруської національної історії і історіографії з історичною думкою в Україні;
- 3) з’ясування місця національних історичних міфів Польщі, Білорусі й спорадично України в політиці Білорусі на різних історичних етапах та в умовах нинішнього політичного режиму;
- 4) розбір питань співіснування національного й полікультурного історичних наративів у білоруській й почасти українській інтелектуальній традиції;
- 5) характеристику уявлень і конкретних наративних практик білоруської й (поряд) української історичної думки в контексті історії держав імперського типу (Романових, Габсбургів, СРСР, німецького Райху та ін.);
- 6) наголошену акцентуацію і вивчення основних проблем національної історії білорусів в умовах радянської дійсності (найбільше репресій і воєн);
- 7) розгляд окремих теорій націотворення, що мають стосунок до польсько-українсько-білоруської (Річ Посполита) або ж білорусько-української (Велике Князівство Литовське) історій;
- 8) визначення побутуючих історичних стереотипів різних народів, їхнього спрямування та ступеня шкідливості для формування історичної свідомості й національної пам’яті поляків, білорусів, українців, росіян, євреїв, інших спільнот.

Сергій Шамара, Оксана Захаренко

Kolasa A. Ukraińcy w powiecie Biała Podlaska w latach 1918–1948. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 230 s.;

Булгаков В. История белорусского национализма. – Вильнюс: Институт белорусистики, 2006. – 332 с.;

Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с. (Серія “De profundis”)*

Книга **Агнешки Коляси** присвячена українцям Бяла-Подляського повіту Польщі, котрі мешкали там у 1918–1948 рр. Фактично йдеться про крайню частину північно-західного закутка українського етнічного ареалу, за яким у науці вже закріпилася назва “Підляшшя”. Серед багатьох аспектів тогочасного політичного, соціально-економічного й культурно-національного життя підляських українців дослідниця вводить до наукового обігу достатньо цікаві дані про конфесійний і мовний склад згаданого повіту станом на 1931 р. Тут мешкало майже 120 тис. осіб, з яких 82647 – католицького віросповідання, 18192 – православного, 14288 – іудейського, 523 – греко-католицького, 273 – лютеранського, 12 – кальвіністського, 12 – уніатського (можливо, у форматі унії 1921 р.) та 1322 – інших християн. Цілком імовірно, що складна етноконфесійна ситуація у міжвоєнній Польщі призвела до того, що перепис 1931 р. розрізняв “греко-католиків” й “уніатів”. А, можливо, і самі люди наполягали на такому розрізненні, вбачаючи у цьому принципову різницю, міркуючи